

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЙ – КЛЮЧОВА ПРОБЛЕМА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Постановка проблеми. В процесі становлення ринкових відносин в Україні загострилися протиріччя між економічними суб'єктами, соціальними групами населення, що знайшло своє відображення в рівнях соціально-економічного розвитку як в цілому, так і в межах конкретних територій. У такій ситуації забезпечення сталого розвитку, підвищення конкурентноздатності господарства неможливі без подолання проблем міжрегіональних відмінностей, ліквідації кризових явищ і відсталості в окремих областях країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема регіоналізації соціально-економічного розвитку присвячені численні наукові дослідження українських вчених Б. Данилишина [1], М. Долішнього, С. Дорогунцова, А. Єпіфанова, Ф. Заставного, В. Поповкіна, С. Писаренка [2], М. Тимчука Л. Шевчук та інших [3]. Завдяки їх теоретичним напрацюванням сформовано відповідні науково-методологічні основи соціально-економічного розвитку територій, що базуються на інституційно-правових та організаційно-економічних засадах. В результаті було обґрунтовано взаємозв'язки процесів ринкової трансформації та регіонального розвитку. На теоретичному рівні досягнуто консенсусу в тому, що в сучасних умовах рівень соціально-економічного розвитку регіонів характеризується значною територіальною, галузевою та функціональною неоднорідністю і суттєво впливає на ефективність національної економіки в цілому.

Тому важливим завданням залишається забезпечення комплексного і збалансованого функціонування територій з використанням організаційних, економічних та правових інструментів. Виконання даного завдання передбачає вивчення регіональних відмінностей в розвитку економіки.

Мета дослідження – розглянути існуючі підходи до соціально-економічної типізації регіонів, проаналізувати соціально-економічний стан областей України, виявити диспропорції в розвитку та причини їх виникнення.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічний розвиток території – це процес безупинної зміни матеріального базису регіонального господарства, а також усієї сукупності різноманітних відносин між його суб'єктами. Розвиток областей – багатовимірний і багатоаспектний процес, який описується різноманітними критеріями. Разом із суто економічними нерідко розглядають соціальні параметри розвитку. Більше того, соціальні характеристики давно вже стали повноправними показниками, що оцінюють стан будь-якого регіону. Їх системне застосування дає можливість виявити територіальні диспропорції, проводити відповідну типізацію областей.

Дослідниками в галузі регіональної економіки напрацьований значний доробок в питанні рейтингування територій. При цьому методичні підходи дуже різні, оскільки регіон є надзвичайно складною за структурою та проявами системою, всебічне і повне вираження якої у вигляді конкретних показників є проблематичним (табл. 1).

Таблиця 1

Типізація областей за рівнем соціально-економічного розвитку

Розробник	Тип	Області
Ф. Заставний, в основі підходу лежить рівень	Регіон з найвищим рівнем депресивності	Чернівецька і Тернопільська області
	Регіон з високим рівнем	Івано-Франківська, Рівненська,

депресивності регіону	депресивності	Закарпатська, Житомирська, Хмельницька і Херсонська
	Регіон з середнім рівнем депресивності	Львівська, Волинська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Чернігівська і Сумська
	Регіон з низьким рівнем депресивності	Решта областей України
С. Писаренко, в основі підходу лежить рівень конкурентно спроможності регіонального господарства	Регіон з найвищим рівнем конкурентно спроможності	Місто Київ
	Регіон з високим рівнем конкурентно спроможності	Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Одеська, Харківська
	Регіон з середнім рівнем конкурентно спроможності	АР Крим, Вінницька, Запорізька, Київська, Полтавська
	Регіон з низьким рівнем конкурентно спроможності	Волинська, Житомирська, Сумська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська
НІСД, в основі підходу лежить рівень людського розвитку в регіоні	Регіон з високим рівнем людського розвитку	Київ і Київська область, АР Крим, Вінницька, Харківська, Тернопільська та Івано-Франківська
	Регіон з середнім рівнем людського розвитку	Решта областей України
	Регіон з низьким рівнем людського розвитку	Луганська, Херсонська, Житомирська та Донецька

Джерело: складено автором на основі [1], [2], [3]

Ф. Заставний виходить з того, що вся Україна знаходиться в значній економічній, демографічній, екологічній кризі, тобто в депресії, і веде дослідження за рівнем соціально-економічної депресивності. На основі врахування таких показників, як розміри грошових доходів населення, обсяг інвестиції в основний капітал, дослідник виокремлює чотири типи областей.

У ході розробки стратегії регіонального розвитку виникає потреба у групуванні областей за рівнем конкурентоспроможності з метою визначення типових заходів державної політики стимулювання соціально-економічних процесів в господарстві окремих територій. С. Писаренко, проаналізувавши 120 показників, об'єднав їх в сім основних груп: показники економічного зростання; фінансового стану та забезпечення; характеристики конкурентоспроможності областей за галузями економіки; рівня розвитку підприємницької діяльності; характеристики інфраструктури; особливості зовнішньоекономічної діяльності; рівня соціального розвитку областей. Дослідник виділив чотири кластери областей України за особливостями конкурентоспроможності економіки.

Місто Київ з найвищим рівнем конкурентоспроможності економіки і високим рівнем соціально-економічного розвитку та ефективності використання наявного потенціалу виступає першим кластером.

Другий кластер об'єднує області з високим рівнем конкурентоспроможності економіки. Сюди належать області, які характеризуються високими конкурентними позиціями, розвинутою інфраструктурою, значними перспективами соціально-

економічного розвитку.

Третій кластер утворюють області з середнім рівнем конкурентоспроможності, що мають високі потенційні можливості до швидкого зростання конкурентоспроможності, значні потреби в інвестиціях, особливо для розвитку інфраструктури.

Області з низьким рівнем конкурентоспроможності, які входять в четвертий кластер, мають невисоку перспективність розвитку і потребують активної державної політики.

Для формування ефективної регіональної політики важливий аналіз соціально-економічного становища людини. Для визначення рівня людського розвитку регіонів України в Національному інституті стратегічних досліджень розроблена власна методика, яка охоплює 29 показників, що відображають демографічні процеси, ВВП у розрахунку на одного жителя, тривалість життя і охоплюють як стан економіки, так і ефективність системи охорони здоров'я, екологічні умови проживання, стереотипи поведінки, психологічне самопочуття населення.

За цим рейтингом виділяють регіони з високим, середнім і низьким людським розвитком. Такий підхід до вивчення соціально-економічного розвитку регіонів виявив цікавий парадокс. Незважаючи на значну перевагу промислових регіонів України, якими є Донбас і Придніпров'я, у виробничих успіхах, доходах населення, вони перебувають у набагато глибшій депресії, ніж давньоосвоєні аграрні відсталі регіони. Ця депресивність проявляється в найвищому рівні наркоманії, алкоголізму, злочинності, захворюваннях на СНІД та в інших соціальних проблемах, притаманних новоосвоєним урбанізованим територіям. Консервативні суспільства, якими є аграрні регіони України, більш стійкі та здатні до відродження і розвитку. Тобто вкорінення у територію та культурно-етнічна ідентичність населення є набагато важливішим чинником, ніж прийнято вважати. Відповідно саме на депресивні промислові, урбанізовані регіони повинна бути спрямована найбільш складна і затратна система заходів економічної політики держави.

Необхідно зазначити, що визначальним чинником, який безпосередньо або опосередковано впливає на всі показники розвитку населення, є стан економіки регіонів. З точки зору територіального розвитку, кожний регіон повинен досягти принаймні мінімального рівня економічних показників і зробити свій внесок у національний добробут. Це дозволить створювати додаткові робочі місця, збільшувати можливості для самозайнятості, а також надаватиме ресурси для здійснення регіональних і державних інвестицій.

За офіційними статистичними даними (табл. 2), середній валовий регіональний продукт (ВРП) на душу населення в Україні у 2011 р. дорівнював 28488 грн. [4, с. 13]. Цей показник значно відрізняється по регіонах. ВРП на душу населення Києва у 2,8 рази вищий за середній по країні, та у 6 разів більший, ніж у Чернівецькій області. Між тим в межах Європейського Союзу максимальна розбіжність за розміром валового продукту складає 4,5 рази, и це вважається серйозною проблемою [5].

Таблиця 2

Основні економічні показники регіонів України, 2011-2012 р.р.

	ВРП на одну особу, грн.	ВДВ, млн. грн.	Обсяг промислової продукції на одну особу, грн.	Обсяг експорту, млн. дол.
Україна	28488	1165450	30806,3	68809,8
АР Крим	19467	35472	13847,3	888,8
Вінницька	17768	26622	13856,3	652,4
Волинська	16993	16177	11010,8	605,8
Дніпропетровська	42068	120469	66057,0	10129,7
Донецька	36446	138506	55418,9	14127,2

Житомирська	17184	19994	12893,3	550,0
Закарпатська	14455	16782	7936,7	1385,1
Запорізька	27567	42168	46215,7	4004,8
Івано-Франківська	19386	23303	18312,4	821,5
Київська	34420	51844	28258,6	1983,0
Кіровоградська	19918	18453	19554,5	630,6
Луганська	25067	48054	37273,2	4192,7
Львівська	20490	47111	13756,7	1343,5
Миколаївська	23402	25010	20564,1	2370,7
Одеська	25748	57175	11994,0	1784,6
Полтавська	35246	43549	54873,4	3404,4
Рівненська	16735	17379	10589,0	503,5
Сумська	19800	20957	21793,9	1122,1
Тернопільська	15055	15168	7180,6	236,8
Харківська	27966	69396	28353,0	2022,1
Херсонська	16990	17000	9508,7	328,5
Хмельницька	17260	20792	12648,4	460,4
Черкаська	21082	24093	25661,8	1007,6
Чернівецька	13228	11424	4537,1	124,9
Чернігівська	19357	19328	17921,6	542,4
м. Київ	79729	210220	76068,9	12770,3
м. Севастополь	24564	9004	11886,0	159,4

Джерело: складено автором на основі [4, с. 13; 16; 171-173; 470]

Усі регіони за показником ВРП на душу населення можна поділити на чотири основні групи.

1. Високе значення показника зафіксовано в Києві, Дніпропетровській, Донецькій, Полтавській, Київській областях.
2. Середнє значення показника ВРП характерне для Харківської, Запорізької, Одеської, Луганської, Миколаївської областей та міста Севастополя.
3. Низьке значення показника спостерігається у тринадцяти областях країни.
4. Дуже низькі значення ВРП на душу населення виявлені в Тернопільській, Закарпатській та Чернівецькій областях.

Галузеві особливості зумовили регіональну диференціацію промислового виробництва. У господарському комплексі для більшості регіонів вирішальну роль відіграє один-два напрямки. Так, пріоритетною галуззю виробництва у 16 областях є харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів; у Дніпропетровській, Запорізькій та Донецькій областях металургія, обробка металу; у Луганській та Полтавській – виробництво коксу, продуктів нафтопереробки та ядерного палива; в Івано-Франківській, Миколаївській, Рівненській областях та м. Севастополь – виробництво та розподілення електроенергії.

Промислово розвинутими регіонами держави залишаються Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Полтавська, Харківська області та м. Київ. Питома вага Волинської, Закарпатської, Тернопільської, Херсонської, Чернівецької областей та м. Севастополь не досягає 1% від загального промислового виробництва по країні. Зберігаються суттєві регіональні диспропорції за обсягом промислового виробництва на одну особу - коефіцієнт варіації за цим показником впродовж 2010-2012 становить 14-18 разів.

У загальноукраїнському експорті питома вага Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської областей становить половину, проте більшу частку в їхньому експорті складає продукція гірничорудної, металургійної та хімічної промисловості, а

питома вага майже половини областей у загальноукраїнському експорті не перевищує 1 %.

За роки незалежності диференціація за всіма економічними і соціальними показниками відчутно зростає. Зокрема, за узагальнюючим індикатором рівня економічного розвитку – показником обсягу виробництва валової доданої вартості на одну особу – різниця між максимальним і мінімальним його значенням зростає з 2,7 рази у 1996 р. до 12 разів у 2011 р. (а з врахуванням Києва більше, ніж в 18 разів). Таким чином, відбувся територіальний перерозподіл економічного потенціалу, його зосередження в кількох найпотужніших регіонах.

Негативною тенденцією регіонального розвитку, яка підсилює диференціацію регіонів, є спад економічного обміну між областями. Тісні економічні зв'язки існують лише між Донеччиною, Дніпропетровщиною, Запоріжжям та Луганщиною, де сконцентровано металургійну промисловість України та все необхідне для її функціонування: виробничі фонди, сировина (коксівне та енергетичне вугілля, залізна та марганцева руда), електроенергетика, робоча сила. Між іншими регіонами економічні зв'язки набагато слабші. Майже все, що виробляється, споживається в межах областей або обмінюється на енергоносії. Це свідчить про фактичну дезінтеграцію національного внутрішнього ринку.

Першорядну роль тут відіграли два чинники. По-перше, внаслідок лібералізації торгівлі багато регіонів переорієнтували свої економічні зв'язки з міжрегіональних всередині України на зовнішньоекономічні. Значною мірою цьому сприяли структурні особливості експорту-імпорту. В експорті переважають сировина і напівфабрикати, тобто експортні потоки лише частково проходять через технологічні процеси виробництва і експортується сирий продукт. Структура імпорту також не забезпечує зв'язки між територіями, оскільки завозиться або сировина і паливо для експортоорієнтованих галузей, або кінцева продукція, яка не проходить переробку на вітчизняних підприємствах.

Другий чинник, через який суттєво постраждали міжрегіональні економічні зв'язки, – випереджаюче зростання транспортних тарифів порівняно з динамікою цін на вироблену продукцію. Внаслідок цього зв'язки, особливо між віддаленими регіонами, стали економічно неефективні і здебільшого зникли.

Зупиняючись на соціальній складовій, проаналізуємо розмір середньої заробітної плати та рівень бідності в областях України.

Найнижчий рівень заробітної плати у 2012 р. зафіксовано в Тернопільській та Херсонській областях, де цей показник дорівнював відповідно 2185 і 2269 грн. на місяць. У переважній більшості регіонів зарплата нижче середнього рівня по економіці. Найвищий розмір оплати праці у місті Києві (152,2 %), Донецькій (115,5 %) та Дніпропетровській (103,7 %) областях. Загалом лише у п'яти регіонах заробітна плата вище за середню по країні.

Розмах варіації зазначеного показника становить понад 2,5 тис. гривень. Частковим поясненням такого розриву в більш успішних регіонах може бути наявність розвинутої промисловості, прибуткових галузей економіки, розгалуженої сфери послуг, інфраструктури, ринків збуту продукції та дотацій, які отримують місцеві бюджети. Чим вищі обсяги дотацій, то більші надбавки для працівників бюджетної сфери, а це також позитивно впливає на показник заробітної плати.

За результатами дослідження, проведеного в процесі підготовки Національної доповіді «Цілі розвитку тисячоліття. Україна–2013», були виявлені наступні тенденції в поширенні бідності. По-перше, сформувалась нерівність між містом та селом за показниками бідності.

По-друге, відбувається зближення рівнів бідності за типом поселення через зростання відсотку бідних у малих містах. В останні роки за характеристиками бідності населення малих міст скоріше наближене до сільської місцевості, аніж до великих міст. Отже, створюється своєрідна прірва між великими та малими містами, а центр

формування нерівності зміщується з типу поселення до ознаки розміру населеного пункту.

Зазначена ситуація виникла внаслідок розгортання кризових явищ в економіці. Перша хвиля кризи, її наслідки та подальші тенденції негативно вплинули на рівень життя населення малих міст. На першому етапі зменшення доходів відчуло населення монофункціональних міст, що спеціалізувалися у кризових галузях економіки, а на другому етапі втрата заробітків торкнулася населення малих міст з традиційною структурою виробництва споживчих товарів, насамперед, через зниження купівельної спроможності доходів переважної більшості населення.

По-третє, вперше за останні роки регіональна диференціація рівня бідності набула чітко окреслених географічних рис. Незалежно від обраного критерію (відносного чи абсолютного) виділяються 2 осередки вразливості: північно-західний район та в меншій мірі південно-центральною (рис. 1).

Якщо Кіровоградська, Рівненська, Житомирська та Тернопільська області традиційно потрапляють до регіонів з найвищими ризиками бідності, то Дніпропетровська, Одеська та Львівська області вперше опинилися у зоні найбільшої вразливості.

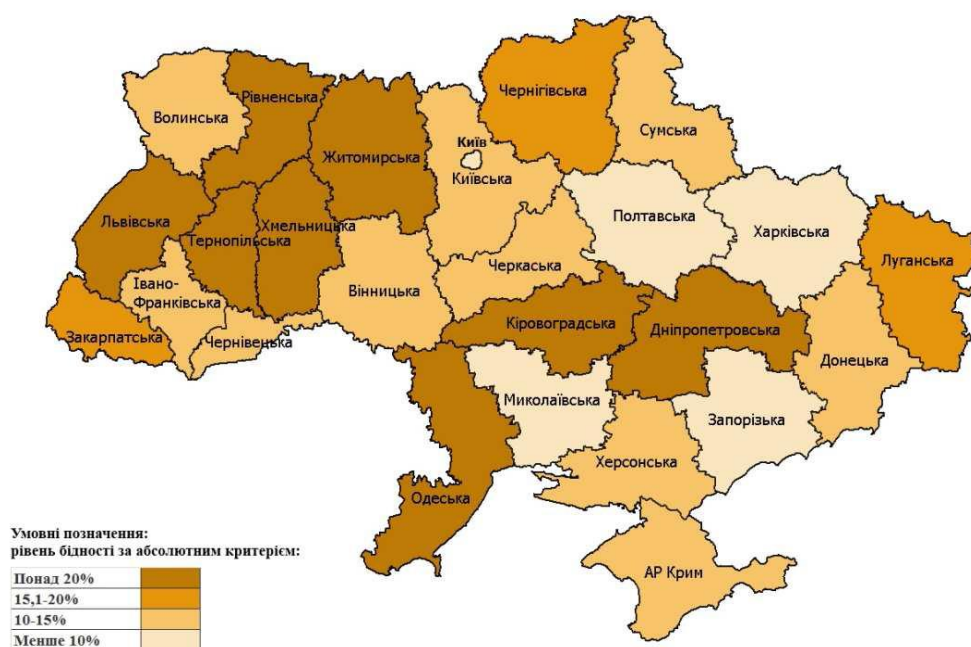

Рис. 1. Рівень бідності в регіонах України за абсолютним критерієм (за часткою населення, чії витрати нижче прожиткового мінімуму), 2011 р. [6]

Традиційно осередок надвисоких ризиків склали регіони з переважно сільськогосподарською спеціалізацією та низьким рівнем урбанізації, проте в останні роки відбуваються зміни в географії бідності: так, Сумська та Херсонська області перейшли із зони традиційно високих ризиків до групи благополучних регіонів, а Дніпропетровська область, навпаки, вперше за останні десять років потрапила до групи з критичною ситуацією. Скоріше за все означені зміни є наслідком зміщення зон вразливості з сільських поселень до малих міст.

Крім того, в Україні гостро стоїть проблема бідності за умовами життя. Вона характеризує позбавлення населення в тих чи інших життєвих благах. Зазначена проблема є характерною ознакою сільської місцевості: якщо в містах вони актуальні для 3-7 % населення, то в селах частка позбавлених вища в 4-12 разів. Так, від відсутності закладів, що надають побутові послуги, потерпає 49,1 % сільських мешканців, своєчасних послуг швидкої медичної допомоги – 43,3 %, відсутності поблизу житла медичної установи – 25,8 %, регулярного транспортного сполучення з населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою – 23 %, дошкільних закладів – 8,2 % [6].

Означені позбавлення спричинені існуванням в Україні значного розриву між містом та селом за ступенем розвиненості соціальної інфраструктури. Ця проблема існувала ще за радянських часів, проте в умовах незалежності вона не тільки не вирішувалася, а дедалі поглиблювалася. В результаті рік від року посилюється процес деградації інфраструктури сільських населених пунктів, особливо в регіонах з високими показниками старіння населення.

Висновки. Таким чином, серед регіонів України спостерігається значна територіальна диференціація соціально-економічного розвитку. Збільшення фінансування в розбудову об'єктів соціальної інфраструктури, міський розвиток, підтримку розвитку локальних центрів та агломерацій дасть змогу не тільки розв'язати низку соціально-економічних проблем, а й започаткувати певну модель розвитку, що залучала б до процесів економічного зростання місцеві ресурси, формувала стимули до економічного поступу на регіональному рівні. На особливу увагу заслуговує розвиток промислових і старопромислових районів, сільських територій, інвестування в об'єкти туризму, рекреації та культури.

Анотація

У статті проаналізовано теоретико-методичні підходи до соціально-економічної типізації регіонів України. Автором виявлені особливості та розглянуті причини виникнення диспропорцій у соціально-економічному розвитку областей в сучасних умовах.

Ключові слова: регіональна економіка, соціально-економічний розвиток регіонів, рівень людського розвитку, валовий регіональний продукт.

Аннотация

В статье проанализированы теоретико-методические подходы к социально-экономической типизации регионов Украины. Автором выявлены особенности и рассмотрены причины возникновения диспропорций в социально-экономическом развитии областей в современных условиях.

Ключевые слова: региональная экономика, социально-экономическое развитие регионов, уровень человеческого развития, валовой региональный продукт.

Summary

The article analyzes the theoretical and methodological approaches to socio-economic typing regions of Ukraine. The author reveals features and examines causes of disparities in socio-economic development of the areas in modern conditions.

Key words: regional economy, socio-economic development of regions, level of human development, gross regional product.

Список використаних джерел:

1. Данилишин Б.М. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, М.І. Фащевський. – Черкаси : УДТУ, 2006. – 315 с.
2. Писаренко С.М. Зовнішньоекономічна діяльність регіонів України в контексті Європейської інтеграції / С.М. Писаренко // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні: зб. наук. пр. – Вип. 2 (52). – Л. : НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 2005. – С. 235-245.
3. Шевчук Л.Т. Стратегічні засади соціально-економічного розвитку регіону

(методологія, методи, практика) / Л.Т. Шевчук, В.С. Коломійчук, С.Л. Шульц. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. – 277 с.

4. Регіони України 2013. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики, 2013. – 783 с.

5. Дифференциация регионов как угроза их интеграции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://instituciones.com/general/185-2008-06-17-09-51.html>

6. Цілі розвитку тисячоліття. Україна–2013. Національна доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/public/File>